https://e-conference.uz/index.php/prs VOLUME 19, ISSUE 01, 2026

O‘ZBEK TILIDA OLMOSH SO‘Z TURKUMINING LEKSIK-SEMANTIK, MORFOLOGIK VA SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Toshmuratova Madinai Munavvara
madinaimunavvarat@gmail.com

Qulmahamatova Sitora
Halilova Ruxshona
Jumaqulova Manija
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabalari
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24438685

ANNOTATSIYA

Maqolada hozirgi o‘zbek tilidagi olmosh so‘z turkumining grammatik tabiati, leksik-semantik guruhlari, morfologik shakllanishi hamda sintaktik vazifalari tizimli ravishda o‘rganiladi. Olmoshlarning predmet, shaxs, belgi va miqdorni bevosita nomlamasdan, ularga ishora qilish xususiyati ochib beriladi. An’anaviy tasnif doirasida kishilik, o‘zlik, ko‘rsatish, so‘roq, belgilash, bo‘lishsizlik va gumon olmoshlarining ma’no hamda qo‘llanish xususiyatlari misollar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, olmoshlarning kelishik va egalik shakllari bilan munosabati, gap bo‘laklari vazifasida kelishi, matn ichidagi referensiv va bog‘lovchi imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijasida olmoshlarni faqat so‘z o‘rnida qo‘llanuvchi birlik sifatida emas, balki matn yaxlitligi va nutqning kommunikativ samaradorligini ta’minlovchi grammatik vosita sifatida baholash zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: olmosh, so‘z turkumi, leksik-semantik tasnif, morfologiya, sintaksis, referensiya, matn yaxlitligi, kishilik olmoshi, ko‘rsatish olmoshi.

ABSTRACT

This article examines the grammatical nature, lexical-semantic groups, morphological forms and syntactic functions of pronouns in modern Uzbek. It explains how pronouns refer to persons, objects, qualities and quantities without naming them directly. The traditional classification—personal, reflexive, demonstrative, interrogative, defining, negative and indefinite pronouns—is discussed through illustrative examples. The article also considers case and possessive forms, syntactic roles, reference and cohesion in discourse. It argues that pronouns should be viewed not merely as substitutes for nouns or other words, but also as important grammatical devices that contribute to textual cohesion and communicative effectiveness.

Keywords: pronoun, part of speech, lexical semantics, morphology, syntax, reference, textual cohesion, Uzbek language.

1. KIRISH

Tilning grammatik qurilishi fikrni shakllantirish, ifodalash va suhbatdoshga yetkazish jarayonida muhim vosita hisoblanadi. O‘zbek tilidagi mustaqil so‘z turkumlari orasida olmosh o‘zining ma’no ko‘lami va nutqiy vazifalari bilan ajralib turadi. Olmoshlar shaxs, predmet, belgi, miqdor yoki o‘rin-joyni bevosita atamaydi; ular nutq vaziyati va matn mazmuniga tayangan holda shu tushunchalarga ishora qiladi. Shu sababli olmoshning ma’nosi ko‘pincha kontekst orqali aniqlanadi.

Olmoshlar grammatik jihatdan murakkab birliklardir: ularning ayrimlari ot, sifat yoki son o‘rnida keladi, boshqalari esa butun gap yoki oldingi fikrga ishora qiladi. Masalan, “Dilnoza maqolani o‘qidi. U undagi dalillarni qayd etdi” misolida “u” olmoshi oldingi gapdagi shaxsga

qayta murojaat qilib, takrorning oldini oladi. Demak, olmoshning vazifasi faqat so‘z almashtirish bilan cheklanmaydi; u matnning mazmuniy izchilligini ham ta’minlaydi.

1. KIRISH (davomi)

Olmoshlarni o‘rganishning dolzarbligi ularning semantik chegaralari, grammatik xususiyatlari va nutqdagi funksional imkoniyatlari bilan belgilanadi. An’anaviy grammatikada olmoshlar yetti ma’no guruhiga ajratiladi. Biroq ayrim olmosh birliklarining muayyan kontekstda turli vazifada kelishi tasnif masalasiga ehtiyotkorlik bilan yondashishni talab qiladi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham olmoshlarning tasnifi, kontekstga bog‘liq ma’nosi va funksional xususiyatlari muhokama qilinmoqda [2].

Maqolaning maqsadi — o‘zbek tilidagi olmoshlarning leksik-semantik guruhlarini tavsiflash, ularning morfologik shakllanishi va sintaktik vazifalarini izohlash hamda matn tuzilishidagi ahamiyatini ko‘rsatish. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: olmoshning grammatik mohiyatini aniqlash; an’anaviy ma’no turlarini tavsiflash; shakl yasalishi va grammatik kategoriyalar bilan munosabatini ko‘rib chiqish; gap va matn tarkibidagi vazifalarini misollar asosida tahlil qilish.

Tadqiqot obyekti — hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi olmoshlar tizimi. Tadqiqot predmeti esa olmoshlarning semantik guruhlari, morfologik belgilari, sintaktik imkoniyatlari va matn ichidagi funksional xususiyatlaridan iborat. Maqolaning amaliy ahamiyati shundaki, undagi tahlil va misollardan ona tili ta’limida, morfologik tahlil mashg‘ulotlarida hamda talabalarning mustaqil izlanishlarida foydalanish mumkin.

2. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-tavsifiy yo‘nalishda olib borildi. Unda hozirgi o‘zbek adabiy tiliga oid grammatik manbalar va olmoshlar mavzusida e’lon qilingan ilmiy maqolalarning mazmuni o‘rganildi. Xususan, o‘zbek tili grammatikasiga doir umumiy nazariy qarashlar, olmoshlarning tasnifi hamda ularning funksional-semantik xususiyatlariga bag‘ishlangan ishlar tahlil uchun asos qilib olindi [1; 2; 3].

Tadqiqotda tavsifiy metod orqali olmoshlarning asosiy grammatik belgilari bayon qilindi. Tasniflash metodi yordamida birliklar ma’no guruhlariga ajratildi. Morfologik tahlil olmoshlarning kelishik, egalik va boshqa shakllar bilan munosabatini aniqlashga xizmat qildi. Sintaktik tahlil orqali ularning gapda ega, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, kesim va hol vazifalarida kelishi ko‘rib chiqildi. Kontekstual tahlil esa olmoshning aniq referenti matn yoki nutq vaziyatida qanday aniqlanishini ko‘rsatish uchun qo‘llandi.

Maqoladagi misollar tahliliy maqsadda tuzilgan o‘zbekcha gaplardan olindi; ular maxsus respondentlar ishtirokidagi tajriba yoki so‘rov natijasi sifatida talqin qilinmaydi. Shuning uchun tadqiqot xulosalari nazariy manbalar va grammatik kuzatishlarga asoslangan. Bunday yondashuv olmoshlarning tizimli tavsifini berish va ularning til birliklari o‘rtasidagi munosabatini izohlash imkonini beradi.

Tadqiqotning metodologik tamoyili shakl, ma’no va vazifani o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishdan iborat. Chunki olmoshni faqat uning tashqi shakliga qarab tavsiflash yetarli emas: bir xil shakl turli kontekstda turlicha referensiv vazifa bajarishi, turli olmoshlar esa bir xil sintaktik o‘rinda kelishi mumkin.

3. NATIJALAR

3.1. Olmoshlarning leksik-semantik tasnifi

O‘zbek tilshunosligida olmoshlar, odatda, yetti guruhga ajratiladi: kishilik, o‘zlik, ko‘rsatish, so‘roq, belgilash, bo‘lishsizlik va gumon olmoshlari. Ushbu tasnif olmoshlarning qanday ma’noga ishora qilishi hamda nutqda qanday vazifa bajarishiga asoslanadi [1; 2].

Kishilik olmoshlari nutq ishtirokchilarini bildiradi: men, sen, u, biz, siz, ular. Ular shaxs va son ma’nosini ifodalaydi. “Men maqola yozdim”, “Biz seminar mashg‘ulotiga tayyorlandik” gaplarida olmoshlar harakat bajaruvchisini ko‘rsatadi. “Siz” shakli birlikdagi suhbatdoshga hurmat ma’nosida murojaat qilish uchun ham ishlatiladi. Demak, kishilik olmoshlari grammatik ma’no bilan birga nutq odobi va ijtimoiy munosabatlarni ifodalash imkoniyatiga ham ega.

O‘zlik olmoshining asosiy shakli “o‘z” bo‘lib, u shaxs yoki predmetning o‘ziga qaytish, tegishlilik yoxud ta’kid ma’nolarini ifodalaydi: “Talaba o‘z ustida ishlaydi”, “Men topshiriqni o‘zim bajardim”. O‘zlik olmoshi egalik qo‘shimchalari bilan birikib, o‘zim, o‘zing, o‘zi, o‘zimiz, o‘zingiz kabi shakllarni hosil qiladi. Bu shakllar harakatning bajaruvchisini ta’kidlashda yoki harakatning subyektning o‘ziga qaratilganini bildirishda muhimdir.

Ko‘rsatish olmoshlari predmet, shaxs yoki hodisani ko‘rsatadi: bu, shu, u, o‘sha, mana bu, ana shu. “Bu masala dolzarb”, “O‘sha kuni uchrashuv bo‘ldi” gaplarida ular predmet yoki vaqtga ishora qilmoqda. Ko‘rsatish olmoshlari masofa, yaqinlik-uzoqlik, oldin tilga olingan ma’lumotga qaytish kabi ma’nolarni kontekst orqali aniqlashtiradi. Ularning matndagi muhim vazifalaridan biri oldingi fikrni umumlashtirish yoki keyingi izohga tayanch yaratishdir.

So‘roq olmoshlari noma’lum shaxs, predmet, belgi, miqdor yoki o‘rin haqida savol hosil qiladi: kim, nima, qaysi, qanday, qancha, necha, qachon, qayer. Masalan, “Kim javob beradi?”, “Qaysi manbadan foydalandingiz?” gaplarida so‘roq olmoshlari axborot yetishmayotgan o‘rinni bildiradi. Ular savol-javob muloqotining grammatik asosini tashkil etadi.

Belgilash olmoshlari predmet yoki shaxslarni umumlashtirib yoki jamlab ko‘rsatadi: hamma, barcha, bari, har kim, har bir, har qaysi. Bo‘lishsizlik olmoshlari inkor ma’nosini bildiradi: hech kim, hech nima, hech narsa, hech qaysi. Gumon olmoshlari esa noaniqlikni anglatadi: kimdir, nimadir, allakim, qaysidir, biror. Ushbu guruhlar semantik jihatdan farqlansa-da, barchasi referensiyani bevosita nomlash orqali emas, ishora yoki umumlashtirish orqali yuzaga chiqaradi.

3. NATIJALAR (davomi)

3.2. Morfologik xususiyatlari

Olmoshlarning morfologik xususiyatlari ularning grammatik shakllarida namoyon bo‘ladi. Olmoshlarning ayrim turlari kelishik qo‘shimchalarini qabul qilib, gapdagi sintaktik munosabatlarni ifodalaydi: men — mening — menga — meni — menda — mendan; sen — sening — senga — seni — senda — sendan; u — uning — unga — uni — unda — undan. Bu shakllarda ayrim fonetik o‘zgarishlar, xususan, “men” va “sen” olmoshlarining jo‘nalish kelishigida “menga”, “senga” tarzida qo‘llanishi kuzatiladi.

Olmoshlarning grammatik shakllanishi ularning ma’no turiga bog‘liq. Kishilik olmoshlari shaxs-son oppozitsiyasini ko‘rsatsa, o‘zlik olmoshi egalik qo‘shimchalari bilan faol qo‘llanadi. Ko‘rsatish va so‘roq olmoshlari kelishik qo‘shimchalarini qabul qilishi mumkin: bunga, shundan, nimani, kimga. “Hamma”, “barcha” kabi birliklar ham gapdagi vazifasiga qarab grammatik shakllanadi. Biroq barcha olmoshlarga bir xil morfologik kategoriyalar xos deb bo‘lmaydi; ularning grammatik imkoniyatlari semantik tabiatiga ko‘ra farqlanadi [1; 3].

Olmoshlar tuzilish jihatidan sodda va tarkibli ko‘rinishlarda uchraydi. “Men”, “kim”, “bu” sodda birliklar bo‘lsa, “hech kim”, “har bir”, “mana shu”, “ana u” kabi shakllar tarkibli birliklardir. “Kimdir”, “nimadir”, “allakim” singari shakllarda gumon ma’nosi maxsus grammatik vositalar orqali yuzaga keladi. Yozuvda bunday birliklarning qo‘shib yoki ajratib yozilishi imlo me’yorlariga muvofiq belgilanadi; bu masala olmoshlarning amaliy qo‘llanishida ham muhim o‘rin tutadi [4].

3.3. Sintaktik va matniy vazifalari

Olmoshlar gapda turli sintaktik vazifalarda keladi. Ega vazifasida: “Men ilmiy maqola tayyorladim”. To‘ldiruvchi vazifasida: “O‘qituvchi bizni tingladi”. Aniqlovchi vazifasida: “Bu kitob foydali”. Kesim vazifasida: “G‘olib — siz”. Hol vazifasida: “U shunday javob berdiki, barchani o‘ylantirdi”. Misollar olmoshning sintaktik vazifasi uning gapdagi o‘rni va grammatik shakliga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Matn doirasida olmoshlar anaforik va ko‘rsatish xususiyatiga ega bo‘lishi mumkin. Anaforik qo‘llanishda olmosh oldingi gapda tilga olingan shaxs yoki predmetga qayta ishora qiladi: “Tadqiqotchi yangi dalillarni keltirdi. U ularni qiyosiy tahlil qildi”. Bu yerda “u” so‘zi tadqiqotchiga, “ularni” esa dalillarga ishora qiladi. Natijada takror kamayadi va gaplar o‘rtasidagi mazmuniy aloqa mustahkamlanadi.

Biroq olmoshning referenti noaniq bo‘lsa, matnda ikki xil talqin yuzaga kelishi mumkin. Masalan, “Dilshod Akmalga uning maqolasini berdi” gapida “uning” olmoshi kimga tegishli ekanini kontekstsiz aniqlash qiyin. Shuning uchun ilmiy va rasmiy matnlarda olmoshning qaysi shaxs yoki predmetga ishora qilayotgani aniq bo‘lishi zarur. Bu holat olmoshlardan foydalanishda grammatik to‘g‘rilik bilan birga mazmuniy aniqlikni ham hisobga olish kerakligini ko‘rsatadi.

4. MUHOKAMA

Tahlil olmoshlarning ikki muhim jihatini ko‘rsatadi. Birinchisi, olmoshlar ma’no jihatidan mustaqil so‘z turkumi bo‘lsa-da, ularning aniq referenti ko‘pincha nutq vaziyati yoki matn bilan belgilanadi. Ikkinchisi, olmoshlarning grammatik imkoniyatlari bir xil emas: ayrimlari shaxs-sonni, boshqalari ko‘rsatish, so‘roq, umumlashtirish, inkor yoki gumon ma’nolarini ifodalaydi. Shu sababli ularni faqat bitta umumiy grammatik belgi asosida tavsiflash yetarli bo‘lmaydi.

Ilmiy adabiyotlarda olmoshlarning an’anaviy tasnifi bilan bir qatorda, ularning kontekstual va funksional xususiyatlariga ham e’tibor qaratiladi [2; 3]. Bu yondashuv olmoshlarni real nutq jarayonida kuzatish, ularning ma’no nozikliklarini aniqlash va tasnifdagi murakkab holatlarni izohlash imkonini beradi. Ta’lim jarayonida ham olmoshlarni faqat yodlash orqali emas, balki matndan topish, referentini aniqlash, grammatik shaklini tahlil qilish va gapdagi vazifasini belgilash orqali o‘rgatish samarali hisoblanadi.

4. MUHOKAMA (davomi)

Olmoshlarni o‘qitishda kontekstga asoslangan mashqlar muhim ahamiyatga ega. Masalan, talabalarga bir necha gapdan iborat matn berilib, undagi olmoshlarni aniqlash, ular qaysi so‘z yoki fikrga ishora qilayotganini ko‘rsatish, so‘ng olmosh o‘rniga tegishli otni qo‘yib matnni qayta tuzish topshirilishi mumkin. Bunday mashq olmoshning grammatik shaklini ham, matnni bog‘lashdagi vazifasini ham anglashga yordam beradi.

Shuningdek, olmoshlarning uslubiy qo‘llanishini o‘rganish ham zarur. “Sen” va “siz” shakllarining tanlanishi muloqot ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatga bog‘liq. “Hamma”, “barcha” birliklari umumlashtirishni kuchaytirsa, “kimdir”, “qaysidir” noaniqlikni bildiradi. Demak, olmosh tanlovi faqat grammatik talab emas, balki nutq vaziyati va kommunikativ maqsad bilan ham belgilanadi.

Tadqiqotning cheklangan jihati shundaki, maqolada korpus statistikasi yoki maxsus so‘rov natijalari keltirilmagan. Keyingi izlanishlarda badiiy, ilmiy, publitsistik va og‘zaki nutq materiallari asosida olmoshlarning qo‘llanish chastotasi, referensiv turlari va uslubiy farqlarini qiyosiy o‘rganish maqsadga muvofiq. Bunday tadqiqotlar an’anaviy grammatik tasnifni zamonaviy matnshunoslik va funksional tilshunoslik nuqtayi nazaridan yanada chuqurroq yoritishi mumkin.

5. XULOSA

Olmosh o‘zbek tilining grammatik tizimida muhim o‘rin tutadigan, ma’nosi ko‘pincha kontekst orqali aniqlanadigan mustaqil so‘z turkumidir. U predmet, shaxs, belgi va miqdorni bevosita nomlamasdan, ularga ishora qilish yoki boshqa so‘z turkumlari o‘rnida kelish xususiyatiga ega. An’anaviy tasnifda olmoshlar kishilik, o‘zlik, ko‘rsatish, so‘roq, belgilash, bo‘lishsizlik va gumon guruhlariga ajratiladi.

Tahlil natijasida olmoshlarning morfologik shakllanishi ma’no guruhlariga qarab farqlanishi, ularning ayrimlari kelishik va egalik qo‘shimchalarini qabul qilishi, gapda esa ega, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, kesim va hol vazifalarida kelishi aniqlandi. Olmoshlar matnda takrorni kamaytirish, oldingi fikrga qayta ishora qilish, gaplararo bog‘liqlikni ta’minlash va nutqni ixchamlashtirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, olmoshning referenti noaniq qo‘llansa, matn mazmunida ikki ma’nolilik paydo bo‘lishi mumkin. Demak, olmoshlarni o‘rganishda shakl, ma’no va sintaktik vazifani birgalikda tahlil qilish, ularning kontekstual xususiyatlariga e’tibor berish lozim. Ta’lim amaliyotida matn asosidagi morfologik va sintaktik tahlil mashqlaridan foydalanish talabalarning grammatik bilimini hamda yozma nutq madaniyatini rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Boqiyeva, G. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
2. Abduxalikova, M. O‘zbek tilida olmoshlarning tasnifi. – Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar, 2025, 5-son, A seriya, filologiya.
3. Qademay, U. M., Xudayarova, M. O‘zbek, rus va qoraqalpoq tillarida olmosh so‘z turkumi. – Eurasian Journal of Academic Research, 2024, 4(3), 31–33. DOI: 10.70413/ejar-v04-i03-s5169.
4. Eshaliyeva, R. O‘zbek tilida olmosh so‘z turkumining imlosi. – IQRO, ilmiy-amaliy jurnal.
5. Hamroyev, M. Hozirgi o‘zbek tilidagi ko‘rsatish olmoshlarining funksional-semantik xususiyatlari. – Toshkent, 2009.